

III

SVÖR AÐALHEIÐAR GUÐMUNDSDÓTTUR

ÉG VIL ÞAKKA ritstjórn *Griplu* fyrir að gefa mér kost á að birta svör við ræðum andmælenda við doktorsvörn mína. Vörn minni var settur ákveðinn tímarammi, svo sem venja er, og gafst mér ekki færi á að svara öllum þeim atriðum sem andmælendur mínir töldu til. Svör mín eru því nokkuð aukin.

Svar við ræðu 1. andmælanda

Ræða 1. andmælanda, dr. Jürgs Glauser, var um margt áhugaverð og fræðandi. Andmælum hans kýs ég að skipta í fimm hluta, sem eru að mestu óháðir kaflaskiptingu hans sjálfs. Þeir eru: 1) viðbætur við efni bókar minnar, 2) athugasemdir um umfjöllun mína um bókmenntagreinar miðalda og tegundagreiningu, þar með talda flokkun mína og skilgreiningu á Úlfhams sögu, 3) álitamál er varða rannsókn mína (og rannsóknaraðferðir) á Úlfhams sögu, 4) athugasemdir um meðferð þjóðfræðafnis og 5) athugasemdir við túlkunarkafla. Ég mun fjalla um athugasemdirnar í þessari röð.

1

Fyrst ber að nefna ábendingar um áhugaverðar leiðir sem gætu hafa reynst gagnlegar við greiningu sögunnar, t.d. telur andmælandi minn að gjarna hefði mátt beita frásagnarfræði meira en gert er (sbr. bls. 250). Inngangur *Úlfhams sögu* er umfangsmikill, enda margar leiðir færar við rannsóknir á söguefninu og þeirri sagnahefð sem þar er tekin til umfjöllunar. Strax frá upphafi varð mér ljóst að bráðnauðsynlegt yrði að afmarka ákveðna stefnu. Til greina hefði komið að beita frásagnarfræðilegum rannsóknum til meiri muna, en slíkt hefði þó orðið fyrirferðarmikil viðbót við innganginn. Eftir á að hyggja tel ég óvíst að slíkar rannsóknir hefðu varpað skýrara ljósi á þau álitamál sem tekin voru til umræðu, en get þó fallist á að þær gætu hafa orðið skemmtileg viðbót, en hið sama gildir að sjálfsögðu um aðrar leiðir sem ekki voru farnar.

Þá bendir andmælandi minn á erlendar rannsóknir skyldar umfjöllunarefni mínu (bls. 253). Ég mun ekki efast um réttmæti eða gagnsemi slíkra ábendinga, en leyfi mér þó að minna á hversu margþættur inngangur *Úlfhams sögu* er; í honum er beitt aðferðum handrita- og textafræða, bókmenntafræða, við-

tökufraeða og þjóðfraeða (þ.m.t. minnarannsóknna og túlkunarfraeða). Full yfirsýn á umræddum sviðum felur í sér gríðarlega efnisöflun og mikinn lestur, enda er um að ræða gróskumikil fræðasvið, þar sem nýjar rannsóknir koma stöðugt fram í dagsljósið og blanda sér þannig í umræðu síðustu áratuga — og jafnvel alda, í sumum tilvikum. Þekking á erlendum rannsóknnum, eða eftir atvikum tilvitnanir í þær, hlýtur því að nokkru leyti að grundvallast á umfangi rannsókna hverju sinni. Engu að síður vil ég þakka andmælanda mínum fyrir ábendingar um frekara lesefni í trausti þess að það komi að góðum notum við rannsóknir mínar síðar.¹

2

Hér má fyrst nefna að andmælandi minn saknar fyllri umræðu um þróun miðaldabókmennta, eða telur a.m.k. að fjalla hefði mátt ítarlegar um hana (bls. 247). Einkum á þetta við um þá skoðun mína að í miðaldabókmenntum okkar — og þá sérstaklega fornaldarsögnum, sem hér eru til umræðu — megi greina stefnu frá raunsæi til óraunsæis. Í ritgerð minni er því hins vegar hvergi haldið fram að stefna þessi sé ófrávikjanleg, enda eru sögurnar oftast en ekki samsettar úr eldra og yngra efni, eða heimildum frá ýmsum tímum. Engu að síður tel ég þessa meginstefnu greinilega og kemur hún til af því að ýkjur verða æ fyrirferðarmeiri sem sögurnar yngjast. Ýkjur tel ég í raun rökréttan þátt í þróun sagna (sbr. bls. clvii), þar sem nýjar sögur urðu að segja frá fræknari köppum, stærri afrekum og hafa almennt stórkostlegri lýsingar; að öðrum kosti hefðu þær ekki fært sagnabyrstum og sagnavönum áheyrendum neina nýjung. Andmælandi minn bendir hins vegar á að menn séu ekki sammála um að sögurnar hafi þróast með þessum hætti og vitnar í ritdóm Viðars Hreinssonar um bókina *Fortælling og ære* eftir Preben Meulengracht Sørensen því til stuðnings (sbr. 1994:239–241, sjá andmælaræðu bls. 247). Þó snýst umræðan þar að mestu leyti um aðra og stærri spurningu, þ.e. hvort sagnaritunin hafi þróast frá raunsæjum sögum, s.s. Íslendingasögum (sem umræðan snýst um) og konungasögum yfir í fmyndaðar skáldaðar sögur, þ.e. fornaldarsögur, riddarasögur og rímur. Um þetta segir Viðar (1994:241):

¹ Jürg Glauser telur að ég hefði m.a. mátt kynna mér rit eftir D.C. Greatham (heimild ekki tilgreind, bls. 253). Ég vitna reyndar á bls. lxxiii í bók hans *Textual Scholarship*, sem mér fannst ekki ástæða til að nota frekar.

Þessi bókmenntasögulega einföldun er úrelt og það er beinlínis rangt að greinin hafi orðið ófrjó fljótlega eftir fall þjóðveldisins. Það er heldur alls ekki útilokað að elstu fornaldarsögur hafi mótast samhliða hinum sígildu Íslendingasögum.

Hér er ekki verið að tala um sama hlutinn, því að sú þróun sem ég þykist greina er innan einstakra sagnaflokka, t.d. þykja mér fornaldarsögurnar aukast að ýkjum eftir því sem þær yngjast. Eins og sjá má í k. 5.1.1 geri ég ráð fyrir að fornaldarsögurnar séu gamlar og þ.a.l. er ég ósammála þeim sem halda því fram að línan hafi legið frá konungasögum og Íslendingasögum yfir í óraunsærri bókmenntir, þ.e. fornaldar- og riddarasögur. Í ritgerð minni held ég því hvergi fram að allar eldri sögur séu raunsæjar og allar yngri óraunsæjar; með því að gera ráð fyrir slíku mætti allt eins ætla að sagnaritarar miðalda hefðu unnið eftir fyrirfram ákveðinni forskrift, sem kvæði á um umsaminn niðurskurð á raunsæi við hverja nýsköpun. Hefð okkar er rík af skapandi sagnafólki, en í stórum dráttum fylgir það þó straumum og stefnum hverju sinni. Ég hlýt hins vegar að taka undir þau orð andmælanda míns að spurningin um þróun miðaldabókmennta er grundvallaratriði, en hvort fyllri umræða þar að lútandi hefði rúmast í inngangi *Úlfhams sögu* er svo annað mál.

Að jafnaði helst umræða um þróun sagnategunda í hendur við umræðu um tegundagreiningu. Tegundagreiningin hefur löngum verið grundvöllur lífflegrar umræðu sem virðist hvergi að lyktum leidd, enda er ég sammála andmælanda mínum þar sem hann telur að enn þurfi „mikilla rannsókna við til að komast að traustari niðurstöðum“ (bls. 248). Í þessu tilliti veltir hann fyrir sér skilgreiningu minni á *Úlfhams sögu* sem ungri fornaldarsögu, sem og „hvort rétt sé að láta yngri form sögunnar frá 17., 18. og 19. öld tilheyra sömu tegund“ (bls. 248). Hvað skilgreiningu mína á *Úlfhams sögu* varðar læt ég nægja að benda á röksemdir í k. 5.1, en eftir situr spurningin hvort sögur flytjast milli tegunda á leið sinni gegnum sagnahefðina (sbr. bls. 248). Hér er stórt spurt, enda virðist mér andmælandi minn ekki ætlast til þess að ég hafi hér svör á reiðum höndum. Í rauninn snýst þetta um alveg sérstaka rannsókn; rannsókn sem best væri að flétta inn í heillega umfjöllun um sagnahefðina og tegundagreiningu miðaldabókmennta. Í bili getum við því látið nægja að tala um fornaldarsagnaefni, en spurningin um form og tegundir í aldanna rás er þá annar handleggur.

Af sama tagi eru hugleiðingar andmælanda míns um hinar fornu, norrænu arfsagnir sem liggja að baki *Úlfhams sögu*, þar sem hann veltir því fyrir sér hvaða augum höfundar og lesendur síðari alda litu þær. Hvaða hlutverk hafa

slíkar sagnir í hugum þessa fólks og hvert var viðhorf þess til þeirra? Jürg Glauser viðurkennir að hér eru lagðar fram erfiðar spurningar (sbr. bls. 249) og sjálf tel ég þær stærri en svo að þær eigi óumdeilanlega heima í inngangi *Úlfhams sögu*. En hugleiðingin er athyglisverð, engu að síður.

Á bls. xxii, þar sem fjallað er um aldur Vargstakna, er bent á að rímurnar séu að mestu án mansöngs, svo sem talið er að hinar elstu rímur hafi verið. Þetta atriði er meðal annars notað við aldursgreiningu rímnanna sem eru taldar ortar á 14. öld, eða ekki síðar en um 1400. Andmælandi minn spyr hvort hér sé hugsanlega um hringrök að ræða, þar sem ég benti jafnframt á að Vargstökur beri vott um að mansöngurinn muni hafa verið í mótun um það leyti sem þær voru ortar (bls. 249). Í ritgerð minni sýndi ég hvernig rímurnar fela í sér áþekkar samlíkingar við upphaf og endi hverrar rímu (sjá bls. xviii) og taldi að hér gæti verið á ferðinni ófullkominn mansöngur eða mansöngur í mótun. Eins og ég benti á (bls. xxi) er aldursgreining rímnna langt frá því að vera fullkannað rannsóknarefni, þótt meginlínur liggi ljósar fyrir. Þróunarkenning Björns K. Þórolfssonar (1934:35–51, 258–261) hefur reynst lang áhrifamest, en samkvæmt honum mun ferskeyttur háttur vera upphaflegastur, jafnframt því sem hann telur að elstu rímur hafi verið stuttar og mansöngur þeirra ýmist stuttur eða enginn. Segja má að hinn lítt mótaði mansöngur Vargstakna falli vel að þessari þróunarkenningu, jafnframt því að styrkja hana. En öllu heilli er aldursgreining rímnanna ekki háð þessu eina atriði, heldur byggir hún á fleiri þáttum sem allir benda til 14. aldar.

3

Í kafla 5.2 er fjallað um skyldleika og tengsl við aðrar sögur. Hér hef ég leitast við að benda á sögur sem virðast spröttnar úr sama farvegi og *Úlfhams saga*, en söguna rek ég þó ekki beint til neinna þeirra. Í sumum þessara sagna er um að ræða mikil líkindi í persónunöfnum, en í öðrum eru sambærileg efnisatriði eða hvort tveggja. Andmælandi minn bendir á að hvergi í þessum sögum sé að finna leifar af *Úlfhams sögu* (sbr. bls. 249) og tek ég undir það. Í þeim er hins vegar að finna arfleifð, sagnaefni sem myndar grunn umræddra sagna og að mörgu leyti þeirrar hefðar sem fornaldarsögur byggja á. Með samánburðinum er *Úlfhams saga* sett inn í ákveðið samhengi í íslenskri sagnaritun og efni hennar þar með „staðsett“ innan hefðarinnar.

Þar sem hugleiðingar mínar um viðtakendur sögunnar/rímnanna ber á góma segir andmælandi minn (bls. 250):

Doktorsefnið reynir í nokkrum samböndum að tengja formúlur ritarans í upphafi og lok frásagnar við áheyrendur (t.d. bls. xxiii: karlmenn sem aðalviðtakendur, þ.e. karlkyns áheyrendur í verbúðum; bls. cxv: texta-breytingar gerðar af konu).

Hér telur hann hættu á að venjubundin klif séu tekin of bókstaflega. Ég vil benda á að umrædd dæmi eru sitt af hvoru taginu. Í fyrra tilvikinu er bent á tuttugu dæmi þar sem rímnaskáldið ávarpar karlkyns áheyrendur sérstaklega, þrátt fyrir að það sé algengara alla tíð að konur séu ávarpaðar, hvort heldur sem er í mansöng eða við upphaf rímna eða rímnalok. Ég gæti því vel fallist á að kalla ávarp til kvenna klif, en ætla má að öðru máli gegni um umrædd dæmi. Af þessu dreg ég afar varlega ályktun, þar sem ég segi að þetta „gæti bent til þess að Vargstökur hafi verið ortar í verbúð eða þar sem karlmenn voru sérstaklega saman komnir“ (bls. xxiii). Frekari fyrirvarar fylgja í kjölfarið. Í síðara tilvikinu snýst málið um meðvitaðar breytingar prósa höfundar, sem allar virðast miðast við að auka hlut kvenhetjanna, en greina sem minnst frá afrekum karlanna. Í framhaldi af því spyr ég hvort A-gerð gæti hugsanlega verið skráð af konu (sbr. bls. cxv). Vissulega er það hugsanlegt og tel ég spurninguna vel þess virði að henni sé varpað fram, þótt ekki nema til annars en að vekja athygli á þessum möguleika. Ég á hins vegar erfitt með að fallast á að hafa tekið meðferð þessara tveggja höfunda, rímnanna og A-gerðar, of bókstaflega, þar sem fyrirvarar eru augljósir.

Í formála að bók minni fer ég nokkrum orðum um aðferðir við útgáfu handrita í þeim tilgangi að marka útgáfu minni á hinum mismunandi textum Úlfhams sögu ákveðna stefnu. Í þessu tilliti fjalla ég lítilsháttar um hefðbundna textafræði og svonefnda „nýja textafræði“, en útgáfa mín ber merki þeirra beggja. Við þetta hefur andmælandi minn tvennt að athuga; honum finnst ég „e.t.v. ekki taka nógu afgerandi afstöðu til umræðna um hina nýju textafræði“ (sbr. bls. 252), auk þess sem honum þykir orðalag mitt um leshætti hinna mismunandi gerða helst til of mótað af hefðbundinni textafræði.

Textar Úlfhams sögu voru gefnir út eftir þeim leiðum sem þóttu skynsamlegastar miðað við eðli rannsóknarefnisins og tilgang rannsóknarinnar. Hér kom fræið á undan eikinni, ef svo má segja; hin sjálfsagða aðferð var mótuð án tillits til þess hvort hún félli inn í ákveðna hefð eða stefnu í textafræði. Miðað við tilgang rannsóknarinnar, sem frá upphafi var ætlað að beina sjónum sérstaklega að hefðinni og yfirfærslu sagnaefnisins úr einu formi í annað, var einfaldlega rökrétt að gefa hverja gerð út fyrir sig og leggja áherslu á samspil

textanna. Varðveisluferrill sögunnar markaði þær spurningar sem lagt var upp með: hvaða áhrif hafa umræddar formbreytingar á efnið? Nú vill svo til að þessi sjálfsagða útgáfuaðferð og þar með viðhorf mitt til umræddra texta fellur að mörgu leyti vel undir fyrrnefnda stefnu sem nefnd hefur verið ný textafræði. Undanfarin ár hafa menn leitast við að skilgreina þessa útgáfuaðferð og benda á kosti hennar og galla, svo sem m.a. má sjá af þeim heimildum sem andmælandi minn bendir á. Umræða þessi verður þó að teljast um margt sundurleit og er óhætt að segja að skrif textafræðinga einkennist oftast en ekki af ákøfum skoðanaskiptum og jafnvel heitum ágreiningi. Þar að auki má í sjálfu sér deila um það hvort þau viðhorf sem kallast „ný textafræði“ séu yfir höfuð ný, og jafnvel hvort hér sé um eiginlega textafræði að ræða. Það var því að yfirlögðu ráði sem mér þótti þessi umræða, a.m.k. að því leyti sem hún var mér kunn, ekki eiga erindi í formála eða inngang *Úlfhams sögu*. Til greina hefði þó komið að benda lesendum á undirstöðurit til frekari fróðleiks og framhaldslesningar.

Hins vegar má spyrja: er hin sjálfsagða útgáfuaðferð *Úlfhams sögu* háð kenningum? Verður aðferð til með kenningum eða vegna sjálfsagðrar notkunar? Hefði fræðileg umfjöllun annarra um hina nýju textafræði á einhvern hátt styrkt umfjöllun mína eða réttlætt umrædda útgáfuaðferð? Þvert á móti held ég að efnið sjálf, hinar mismunandi gerðir sögunnar og þær spurningar sem vakna við samanburð efnisins, standi fyllilega undir umræddri aðferð. Með þessu vil ég benda á að fræðimenn geta valið rannsóknnum sínum skynsamlegan farveg án þess að vitna til umræðu annarra því til sönnunar.

Andmælandi minn gerir ennfremur athugasemd við textafræðilega hugtakanotkun og bendir á að notkun orða/hugtaka eins og *villa*, *ruglingur*, *misskilningur*, *réttari lesháttur*, að texti hafi *aflagast* eða sé *úr lagi færður* sé vandkvæðum bundin og um of mótuð af hefðbundinni textafræði (bls. 252). Orðið *villa* er einkum notað í k. 3.5: „Villur í AM 604 h 4to“ og kann ég ekki annað hugtak betra um þá leshætti sem þar er greint frá. Önnur hugtök eru einkum notuð í umfjöllun um C-gerð *Úlfhams sögu*, sem ég rek að hluta til munnmæla. Hér bendir Jürg Glauser á að rétt sé að forðast þessi hugtök, enda hafi verk á borð við C-gerð verið endursögð á skapandi hátt (bls. 253). Í ritgerð minni eru ofangreind hugtök þó notuð af ásettu ráði og í ákveðnum tilgangi og í neðanmálgrein 181 á bls. lxxxii er lítillega fjallað um hugtakið *misskilningur*, einmitt í þeim tilgangi að koma í veg fyrir *misskilning* á notkun þess í umræddum kafla (3.2.3.3). Þar segir m.a. (bls. lxxxii):

Í eftirfarandi umfjöllun er orðið *misskilningur* notað um breytingar á efni sem hefur aflagast á þann hátt að merking sögunnar eða samhengi hefur tekið breytingum sem rýra upphaflegt táknmálskerfi hennar. Slíkar breytingar geta leitt til ósamræmis innan sögunnar og jafnvel skaðað merkingu hennar.

Það er vandasamt að fjalla um texta á borð við C-gerð, en eitt af því sem hafa þarf í huga er að endursköpunin sé vegin og metin með hlutlausum hætti: Hvað ber vott um lifandi sköpunargleði og hvað ber vott um misskilning eða annars konar aflögun á söguefninu? Ég tel það hvorki bera vott um gagnrýni, né góð vinnubrögð, að fara eins og köttur í kringum heitan graut með því að forðast notkun á þeim hugtökum sem þó gefa hvað skýrasta mynd af því sem gerst hefur. Virðing fyrir textanum og hinni skapandi hefð felst m.a. í því að taka textana alvarlega; reyna að átta sig á eðli mismunandi áhrifaþátta og þar með að viðurkenna að merkingarbreytingar geta að hluta til byggst á misskilningi, ekki síður en meðvitaðri nýsköpun.

4

Í kafla um sagnaminni Úlfhams sögu og tengsl þeirra við gelískar bók- og munnmenntir, fannst andmælanda mínum sem munurinn á hugtökunum *gelískur* og *keltneskur* væri ekki nógu ljós (bls. 251).

Í inngangi eru framangreind hugtök skilgreind með eftirfarandi hætti: „Umræddar sögur koma frá afmörkuðu menningarsvæði, þ.e. hinum keltneska hluta Evrópu (Írlandi, Englandi, Wales, Bretóníu og Frakklandi)“ (bls. clxxxviii). Hér er hugtakið *keltneskur* ekki skilgreint nánar, en nefnd eru þau lönd sem máli skipta í þessu samhengi. Ég get ekki neitað því að nánari skilgreining gæti hafa verið til bóta, en sjálf taldi ég að ofangreint hugtak skírskotaði til nokkuð almennrar vitneskju, þótt keltnesk tungumál séu ekki lengur töluð í öllum þessum löndum. Á bls. clxx er hugtakið *geltískur* skilgreint svo: „... ýmis þjóðsagna- og ævintýraminni sem þekkjast hér eru algeng meðal Íra og Skota, Gela“. Lengst af hafði þó staðið í handriti að innganginum: „... ýmis þjóðsagna- og ævintýraminni sem þekkjast hér eru algeng meðal Gela (þ.e. Íra og afkomenda þeirra í öðrum löndum, s.s. Skotlandi)“. Þessu var hins vegar breytt á lokastigi, enda taldi ég knappari skilgreininguna nægja (e.t.v. má segja að hún hefði orðið skýrari ef ég hefði skotið „þ.e.“ inn á undan „Gela“). Af þessu má sjá að hugtökin tvö eru skilgreind, en e.t.v. má til sanns vegar færa

að munurinn sé þrátt fyrir það ekki nógu ljós. Á það skal þó bent að þau eru að öllu leyti notuð í samræmi við það sem almennt tíðkast.

Í ræðu andmælanda míns kom ennfremur fram sú gagnrýni að í k. 5.1.3 (þ.e. á bls. clxv–ccxvi), þar sem fjallað er um minni sögunnar, væri um of treyst á eftirheimildir er varða gelískt efni — og þá einkum íslenskra fræðimanna. Hér hefði sem sagt verið betra að athuga upprunalega texta eða þýðingar þeirra (sem er líklega farsælla, þar sem um er að ræða gelískar heimildir). Er mér bent á að ég hefði m.a. getað haft gagn af rannsóknum Bos Almqvist og Alans Bruford (bls. 251).

Að jafnaði leitast ég við að nota frumheimildir, eins og sjálfsagt þykir við fræðastörf. Ég hef þó óneitanlega fundið fyrir því, sérstaklega í rannsóknum mínum á bókmenntum og þjóðfræðum annarra þjóða, að bókakostur Landsbókasafns Íslands – Háskólabókasafns er tiltölulega rýr í þessum efnum, að undanskildum grundvallaritum og handbókum. Með þessu er ég hvorki að kasta rýrð á safnið né vísa frá mér ábyrgð, enda oft um að ræða bæði gömul og sjaldgæf rit. — Og sé um gömul rit að ræða eru þau að jafnaði ekki lánuð milli landa; a.m.k. hefur mér ekki tekist að fá að láni rit sem gefin voru út fyrir 1900, og reglur erlendra safna banna þar að auki að ljósritað sé úr þeim. Af þessu leiðir að nánast ómeðvitað hef ég þróað hjá mér þá vinnureglu að meta mikilvægi heimildanna áður en ég ræðst í að fá þær að láni erlendis frá. Notkun eftirheimilda um gelískt þjóðfræðaeefni kemur því til af tveimur ástæðum; annað hvort mat ég heimildagildi eftirheimildanna nógu traust, eða að mér tókst ekki að útvega mér tiltekna heimild.

Ég hef nokkuð kynnt mér rannsóknir Bos Almqvist, og vitna til eins verka hans í umræddum kafla. Ég get viðurkennt að fleiri tilvitnanir í verk hans, s.s. greinarnar „Fípan fagra och Drósin á Girtlandi“ frá 1994 og „Gaelic/Norse folklore contacts“ frá 1996 hefðu verið riti mínu til sóma, þótt áhrif þeirra á umfjöllunarefni mitt hefðu hvergi verið teljandi, en gott hefði einmitt verið að vitna til þeirrar síðarnefndu varðandi skýra afmörkun á þeim hugtökum sem um var rætt hér að framan, þ.e. *keltneskur* og *gelískur*, sem Almqvist fjallar nokkuð um í þessari grein sinni og notar svo með sambærilegum hætti og ég hef gert í riti mínu. Að sama skapi hefði ég mátt vitna til bókar Alans Bruford, *Gaelic Folktales and Mediaeval Romances*, bls. 157–159, þar sem hann ber saman írskar og skoskar miðaldasagnir um varúlfa.

Í framhaldi af þessu bendir andmælandi minn á að úlfar gegni engu hlutverki í írsku og skosku þjóðfræðaeefni, og þ.a.l. sé það ekki mjög líklegt að hægt sé að rekja varúlfsminnið þangað, eða til gelískra sagna (bls. 251). Ég

leyfi mér hins vegar að benda á að í riti mínu fjalla ég lítilsháttar um nokkrar tiltekna miðaldasögur, sem koma frá hinum keltneska hluta Evrópu (— sem var afmarkaður nánar hér að framan). Sögur þessar voru skráðar á 12. og 13. öld, þótt gera megi ráð fyrir að rætur þeirra liggi enn dýpra í menningu þeirra þjóða sem þessi lönd byggja. Tiltekna sögur hef ég nálgast í útgáfum eða þýðingu eftir frumheimild, þar sem það á við. Með tilliti til þessara miðaldasagna vitnaði ég til rita, að vísu eftirheimilda, þar sem getið er um varúlfatrú á Englandi og Írlandi á 12. og 13. öld.

Við rannsóknir mínar á tilteknu sagnaminni hafði ég m.a. komist að því að úlfa sé afar sjaldan getið í þjóðsögnum Íra, þ.e. munnmælaefni frá síðari öldum, enda séu þeir þar útdauðir fyrir margt löngu. Varúlfsminnið kemur hins vegar fyrir í nokkrum fornírskum heimildum, eða frá 7.–13. öld, svo sem John Reinhard og Vernan Hull rekja í fræðigreini sem birtist í *Speculum* 1936. Í minnaskrá sinni *Motif-Index of Early Irish Literature* vitnar Tom Pete Cross til allmargra heimilda (þá bæði frum- og eftirheimilda) þar sem minnið kemur fyrir í írskum miðaldabókmenntum, eða þar sem fjallað er um það, eins og fram kemur í neðanmálgreini í inngangi *Úlfhams sögu* á bls. clxxxviii. Nokkrar þessara tilvísana hef ég náð að staðfesta með því að útvega mér þýðingar þeirra frumheimilda sem þar er vitnað til.²

Fyrir á öldum stóð íbúum Bretlandseyja mikil ógn af úlfum, sem m.a. verður séð af því að Aðalsteinn Englakonungur hinn sigursæli, sem ríkti 925–40, lét reisa sérstakt skjól þeim ferðalöngum sem urðu fyrir árásum þeirra. Eins og viðurnefni Aðalsteins gefur til kynna var hann sigursæll konungur og m.a. sigraði hann lið Walesbúa, sem urðu skattþegnar Englakonungs. Játgeir Aðalráðsson (Edgar), sem ríkti í Englandi 959–75, breytti hins vegar fyrirkomulagi þess skatts sem forveri hans hafði komið á og bauð Walesbúum nú að greiða skatt sinn með 300 úlfsskinnum, í stað peninga og annarrar vöru. Tilgangur hans var að fækka úlfum og má segja að hafi verið fyrsta skrefið í skipulagðri útrýmingu úlfa á Bretlandseyjum. Í kjölfar þessa snarfækkaði úlfum á Englandi og í Wales, og þetta snilldarráð Játgeirs konungs varð umfjöllunarefni skálda allt fram á 18. öld (sbr. *Camden's Britannia 1695* 1971:655 og 742, Summers 1934:180–181). Talið er að úlfar hafi þó ekki dáíð út á Englandi fyrir en á 16. öld, og á Skotlandi tveimur öldum síðar. Þá voru úlfar ekki minni plága á Írlandi, þar sem menn gripu til þess ráðs að þjálfa sérstaka tegund

² Sbr. t.d. *The Voyage of Bran Son of Febal to the Land of the Living*, bls. 24 o.áfr., og Reinhard og Hull 1936 (þýðingar). Ennfr. er vitnað til *Konungs skuggsiár* og *Topography of Ireland* eftir Giraldus Cambrensis í nmgr. 309, *Úlfhams saga*, bls. cxcv.

hunda, sem nefndir voru írskir úlf-hundar, til að elta þá uppi. Menn töldu að enn væri talsvert um þá á 17. öld og heimildir geta um að úlfar hafi verið felldir í Wexfordsýslu á árunum 1730–40 og í Wicklow fjöllum var úlfur felldur árið 1770. Hvort tveggja er á suð-austur Írlandi (sbr. *Camden's Britannia 1695*:645, 655, 947 og 965, Summers 1934:180–185).³ Mér er ekki kunnugt um að heimildir geti um úlfa á Írlandi eftir þetta, en þó má finna a.m.k. tvær varúlfasögur í írskum þjóðsagnasöfnum frá 19. öld, m.a. safni Williams Larminie, *West Irish Folk-tales and Romances* (1898:17–29, sbr. ennfr. John R. Reinhard og Verman E. Hull 1936:43) þar sem varúlfsminnið ber svip af þeim keltnesku miðaldasögum sem um er rætt í riti mínu.

Þessi saga um úlfa á Bretlandseyjum og útrýmingu þeirra, og þar með fjarveru þeirra í írsku og skosku þjóðfræðaefti, fannst mér hvorki koma umræddum kafla um varúlfsminnið við, né hafa áhrif á niðurstöður mínar, enda nær samanburðarefti mitt einungis til miðaldasagna. Þá er því hvergi haldið fram að varúlfar þessara sagna byggi á raunverulegri þjóðtrú; íslenskar varúlfasögur sýna, svo að ekki verður um villst, að úlfar þurfa hvorki að vera landlægir né koma fyrir í þjóðfræðaefti síðari alda, til að skjóta upp kollinum í sagnahefð miðalda. Þótt ekki verði séð að athugasemd andmælanda míns hafi áhrif á umfjöllun mína um varúlfsminnið gefur hún engu að síður tilefti til frekari rannsókna á hinu gelíska (og keltneska) efti.

Í framhaldi af umræðu sinni um varúlfa benti andmælandi minn á svokallaða „mannhunda“ (‘dog men’ — kempur), sem koma fyrir í írskum sögnum og eru e.k. hermenn sem bregða sér í hlutverk varðhunda og gegna álíka hlutverki og úlfhéðnar eða berserkir (bls. 251). Ég er þess fullviss að það kynni að vera gagnlegt að bera slíkar sagnir saman við hið norræna efti, sérstaklega með tilliti til úlfhéðna, berserkja og annars konar dýrahermanna. Um berserki hef ég nýlega fjallað á öðrum vettvangi (Aðalheiður Guðmundsdóttir 2001) og á hvorutveggja minnst ég ennfremur í inngangi mínum að *Úlfhams sögu* (bls. cxcí og ccxi–ccxv). En eins og þar kom fram (bls. clxxxí, nmgr. 262) reyndist efti tengt varúlfsminninu það umfangsmikið, að réttast þótti að gera hluta þess skil annars staðar. Nánari umfjöllun um dýrahermenn er meðal þess sem klippt var úr umræddum kafla og bíður frekari úrvinnslu.

³ Við samningu svara þessa reyndist mér alls ómögulegt að afla allra þeirra frumheimilda sem Summers (eftirheimild) vitnar til, enda oftast um að ræða gömul rit (bæði skjöl og bækur). Leitað var til erlendra safna, auk Háskólabókasafns Íslands - Landsbókasafns.

Ég vil þakka fyrir þau ummæli andmælanda míns að ritgerðin sé „sérstaklega sannfærandi í sambandi við notkun sálfræðilegrar og sálrænnar túlkunar“ (bls. 251). Í þessu samhengi er þó bent á að k. 5.3, þ.e. kafli um gildi fyrr og nú, verði að teljast of rýr sem niðurstöðukafli, sé hann borinn saman við aðra hluta verksins.

Umræddur kafli um merkingu er 19 bls., en hvað sem því líður tel ég að samanburður á lengd ákveðinna kafla sé ekki rétt viðmiðunaraðferð, þar sem hinar ólíku hliðar sögunnar geta kallað á misfatarlega umfjöllun. Eðli málsins samkvæmt er inngangur útgáfunnar ekki byggður upp eins og ritgerð, þar sem niðurstöður, byggðar á rannsóknum sem miðast við einhverja ákveðna grundvallarspurningu (— eða spurningar), eru dregnar saman í sérstökum niðurstöðukafla. Bygging inngangsins fylgir þó engu að síður ákveðinni stefnu; hann hefst á kynningarkafli, þar sem fjallað er um helstu einkenni rímnanna og sögugerðanna þriggja, þ.e.a.s. ytri einkenni, þá koma ítarlegar handrita- og málfarslýsingar og loks textafræðilegur samanburður, sem leiðir til tengslatrés. Eftir þetta kemur hinn efnislegi samanburður, sem byggir á þeim textafræðilega, þ.e. stefnan liggur frá tiltölulega þröngum yfirborðsrannsóknum á tilteknum textum yfir í bókmenntafræðilega umfjöllun í víðara samhengi. Sú stefna víkkar svo enn frekar í 5. kafla með umfjöllun um hefðina, sagnaminnin og tengsl sögunnar út á við og endar svo á kafla um gildi sögunnar fyrr og nú, þar sem leitast er við að ráða í merkingu hennar. Leiðin liggur með öðrum orðum frá hlutlægum rannsóknum yfir í sífellt huglægari. Lokakaflinn tengist svo þeirri umfjöllun sem á undan er komin, þar sem ég leita m.a. í hefðina sjálfa og viðtökur fólks frá fyrri öldum þegar ég velti fyrir mér hugsanlegri merkingu sögunnar. Kafllinn er hins vegar ekki niðurstöðukafli fyrir innganginn í heild sinni. Sjálfri finnst mér túlkunin gegna mikilvægu hlutverki og tilgangurinn með umræddum kafla var fyrst og fremst sá að varpa ljósi á þá fjölbreytni sem lestur sögunnar býður upp á, — eða hvaða möguleika hún gefur til nálgunar. Hins vegar get ég ekki fallist á að túlkunarkafllinn eigi að veða neitt þyngra en aðrir kaflar, bara af því að hann rekur lestina. Sagan hefur marga fleti, — og jafnvel mætti líkja henni við tening að því leyti. Parna er einungis verið að fjalla um einn ákveðinn flöt teningsins, rétt eins og fjallað er um aðra fleti hans í öðrum köflum.

Í köflum 5.3.1.1.–5.3.1.6 er Úlfhams saga túlkuð á nokkra mismunandi vegu, en sameiginleg, undirliggjandi merking þessara kafla er dregin saman í

k. 5.3.2. Andmælandi minn telur að þræði þessara kafla hefði mátt tengja enn betur saman og að niðurstöðurnar hefði mátt styðja með fyllri umræðu um túlkunarfræðilegar forsendur og umfangsmeiri tilvísun til bókmenntafræðirannsóknna (bls. 252). Enn fremur telur hann tveimur heimildum ofaukið í heimildanotkun minni, á meðan hann saknar tilvísunar í nýrri rannsóknir, svo sem þeirra Helgu Kress og Dagnýjar Kristjánsdóttur (bls. 252).

Varðandi tilvísanir í túlkunarfræði þótti mér nægja að vitna til þriggja heimilda sem koma inn á umrætt svið, þ.e. „Nokkur hugtök og úrlausnarefni í túlkunarfræði“ eftir Pál Skúlason, *Samræður við söguöld* eftir Véstein Ólason og *Interpretation of Fairy Tales* eftir Bengt Holbek, en við síðastnefnda tilvísun tek ég fram að í viðkomandi riti megi finna gott yfirlit um fræðileg viðhorf og aðferðir túlkunarfræðinga (en í riti sínu gerir Holbek grein fyrir öllum helstu kenningum í túlkunarfræði fram á sína daga, eða fram á 9. áratug síðustu aldar). Í einstökum túlkunarköflum vísa ég svo í sérhæfðari rit, s.s. sem í fyrirlestra Sigmunds Freud, táknfræðileg uppsláttarrit, nokkur sérfræðirit, svo sem um merkingu einstakra fyrirbæra, auk þess sem ég vitna til innlendra fræðimanna sem hafa fjallað um táknræna merkingu persónunafna. Svo ber þó að skilja sem andmælanda mínum þyki ég ekki einungis fullsparsöm á tilvísanir í þessum kafla, heldur ennfremur að ég hefði mátt styðja niðurstöður mínar enn frekar með fyllri umræðu um túlkunarfræðilegar forsendur (bls. 252).

Hugsanlega hefði ítarlegri umræða um túlkunarfræði orðið til þess fallin að styrkja umfjöllunina. Ég vil þó minna á að umræddur kafli í riti mínu hefst einmitt á umræðu um túlkun (á bls. ccxxix), þar sem ég velti fyrir mér álitamálum þar að lútandi, s.s. við hvern túlkun skuli miðast og hvaða leiðir sé best að fara til að nálgast merkingu sagna. Segja má að þetta séu forsendur sjálfrar túlkunarinnar. Að umræðu þessari lokinni var valin sú leið að túlka söguna á nokkra ólíka vegu og tengja svo þær hugmyndir sem þar komu fram í e.k. heildartúlkun í lokin. Túlkunin má því heita huglæg, og í raun samræmist hún ekki nema að litlu leyti hugmyndum annars staðar frá.

Af fenginni reynslu tel ég það tvennt að kynna sér túlkunarhugmyndir annarra og að nota þær. Túlkunarfræðilegar forsendur eru breytilegar, hvort sem gengið er út frá túlkanda eða viðfangsefni, líkt og túlkunin sjálf. Túlkunarhugmyndir annarra samræmast því ekki endilega hugmyndum manns sjálfs, þegar til kastanna kemur. Hér er ekki ætlunin að gagnrýna einstakar aðferðir og þær forsendur sem liggja að baki aðferðum annarra, heldur þótti mér þær kenningar, sem ég þekkti til, í raun ekki bjóða betri lausnir til að ljúka upp merkingu Úlfhams sögu, en þær hugmyndir sem ég hafði sjálf fram að færa.

Aðferð mín fellur m.ö.o. ekki undir neina ákveðna kenningu í túlkunarfræðum, enda er ég kannski frekar að lesa í einstök tákni sögunnar, með nokkrum mismunandi leiðum, og í því tilliti styðst ég við og vitna til táknafræðiuppflettrita og annarra gagnlegra heimilda.

Andmælandi minn telur þó að túlkun mín taki í mörgu mið af sálfræðilegri túlkunaraðferð, og benti mér í því tilliti á tvo fræðimenn, sem líklega hefði verið gott að vitna til, svo sem áður segir (bls. 252). Því ber ekki að neita stundum heimfæri ég lýsingar og tákna myndir upp á sálrænt ástand aðalsöguhetjunnar, Úlfhams, þar sem sem mér þykir samsvörunin augljós. Þetta þarf þó ekki að þýða að túlkunin falli undir sérstaka eða fyrirfram mótaða aðferðafræði, aðra en þá sem upphaflega var gengið út frá og lýst var hér að framan. En vissulega má hugsa sér að umræddan kafla hefði mátt styrkja enn frekar með hugmyndum þeirra sem helst hafa fengist við sálfræðitúlkana og langar mig þá sjálfa til að bæta nafni bandaríska þjóðfræðingsins Alans Dundes við tillögur andmælanda míns. Engu að síður tel ég að aðferðir hans, og þeirra túlkenda sem ég þekki til, hefðu í engu breytt niðurstöðunum, sem eru huglæggar, eins og áður segir. Varðandi kröfu um umfangsmeiri heimildatilvísanir vil ég minna á orð Jürgs Glauser nokkru framar í umfjöllun sinni um umræddan kafla (5.3.1), en þar segir: „Þetta er mjög áhugaverður þáttur þar sem það er augljóst að doktorsefnið hefur kynnt sér fjölda bókmenntafræðilegra kenninga og aðferða“ (bls. 251).

Að lokum langar mig til að þakka Jürg Glauser fyrir sanngjarna umfjöllun um ritgerð mína og athugasemdir sem varða ekki einungis *Úlfhams sögu*, heldur íslenskar miðaldabókmenntir í víðara samhengi. Andmæli hans voru á margan hátt hugvekjandi. Ennfremur vil ég þakka dr. Terry Gunnell fyrir gagnlegar athugasemdir um þjóðfræðaefni, sbr. neðanmálgrein Glausers á bls. 250.

Svar við ræðu 2. andmælanda

Ræðu 2. andmælanda, dr. Svanhildar Óskarsdóttur, þykir mér rétt að skipta í þrjá hluta: 1) álitamál um forsendur útgáfunnar og aðferðir, 2) athugasemdir er varða umfjöllun mína um handrit og niðurstöður handritasamanburðar og 3) athugasemdir við frágang. Fjallað er um efnisatriðin í þessari röð.

I

Eins og fyrri andmælandi minn telur Svanhildur Óskarsdóttir að þörf hefði verið að tengja útgáfuaðferð þá sem notuð er í *Úlfhams sögu* „með skýrari hætti í samhengi við nýjustu umræðu innan fræðasviðsins“ (bls. 266). Í framhaldi af því bendir hún á rit og ritgerðir sem birst hafa á undanförunum árum, þar sem fjallað er um þá svonefndu „nýju textafræði“. Meðan á útgáfu *Úlfhams sögu* stóð las ég flestar þær heimildir sem þarna er bent á, líkt og fjölda annarra rita sem reyndust, að mínu mati, ekki eiga brýnt erindi í inngang ritsins. Gott hefði verið að fá nákvæmari dæmi um það hvað það er í þessum ritum sem hefði skapað einhvers konar grundvöll eða réttlætingu fyrir útgáfuaðferð mína. Í svörum mínum við andmælum Jürgs Glauser geri ég stuttlega grein fyrir þeim skoðunum mínum sem máli skipta í þessu samhengi, og leyfi ég mér að vísa til þeirra hér (bls. 276–277).

Textafræðilegar aðferðir urðu andmælanda mínum að nokkru umhugsunarefni. Í útgáfu minni eru fjórir mismunandi textar *Úlfhams sögu* prentaðir, þ.e. rímnurnar og prósagerðirnar þrjár, A-, B- og C-gerð. Textunum er raðað á þann hátt að elsti textinn, rímurnar, er prentaður fyrst, en að þeim loknum taka lausamálsgerðirnar við og eru þær prentaðar á þremur „hæðum“; A-gerð efst, þá B-gerð og loks C-gerðin neðst á síðu. Andmælanda mínum virðist sem uppsetning þessi gangi þvert á þá yfirlýsingu mína að í útgáfunni sé athyglinni einkum beint að skyldleika milli rímna og sagnauppskrifta eftir þeim (bls. xxvi, sbr. andmælaræða bls. 265): Finnst með öðrum orðum að þarna sé ég að gefa til kynna að prósagerðirnar eigi fleira sameiginlegt innbyrðis en þær eiga hver um sig með rímunum, þ.e. að líta megi á allar prósagerðirnar sem afbrigði eins texta. Ber þetta vott um árekstur hefðbundinnar textafræði og annars konar nálgunar?

Það get ég með engu móti séð. Í þessu sambandi langar mig til að nefna aðra möguleika. Til greina hefði komið að prenta alla textana sér og líklega hefði ekki verið hægt að setja neitt út á slíka útgáfu. Það hefði undirstrikað að hver gerð sögunnar er í raun einstök og að á hana beri að líta sem heild. Í öðru lagi hefði mátt klippa rímnatextann niður til jafns við prósagerðirnar, t.d. með því að prenta rímnatextann á vinstri síðu hvefrrar opnu, og samsvarandi kafla úr lausamálsgerðunum á hina hægri. Þennan möguleika verður fyrst og fremst að útiloka vegna lengdarmunar, þar sem rímurnar eru talsvert lengri en prósagerðirnar; rímnakafla sem samsvararar hverri af hinum þremur „hæðum“ prósagerðanna efnislega kæmist einfaldlega ekki fyrir á einni blaðsíðu. Þriðji

möguleikinn er sá sem varð fyrir valinu: Þrátt fyrir að varðveisla og tilurð lausamálsgerðanna þriggja sé flóknari en svo að þær verði eingöngu raktar til eins tiltekins rímnatexta, verða þær allar með óyggjandi hætti á einhvern hátt raktar til Vargstakna; það eiga þær sameiginlegt. Þær eru ekki afbrigði eins texta, en hins vegar verða þær raktar til sama verks. — Og einmitt til að varpa skýrara ljósi á séreinkenni hvorrar gerðar notaði ég þessa aðferð; uppsetningin sjálf varpar ljósi á þann mun gerðanna þriggja sem um er rætt í inngangi. Sem dæmi má nefna að á bls. 41 eru prentaðar tvær línur úr texta A-gerðar; sambærilegur kafli úr B-gerð tekur 19 línur, en átta línur í C-gerð. Þarna sjá lesendur hinn mikla lengdarmun gerðanna svart á hvítu. Það er einmitt mjög skemmtilegt að lesa Úlfhams sögu m.t.t. þessara mismunandi afbrigða og bera saman hin ólíku vinnubrögð sem einkenna textana. Ég mat það svo að uppsetning sem þessi gæti auðveldað lesendum að setja sig inn í þessa skapandi og skemmtilegu endursköpunarhefð, því að hér gefst þeim kostur á að bera hin ólíku vinnubrögð prósahöfundanna saman án þess að fletta blaðsíðum og eyða löngum tíma í að finna þær línur sem vekja áhuga þeirra í það og það skiptið.

Í andmælum sínum leggur Svanhildur áherslu á meinta togstreitu milli eldri og nýrri viðhorfa í textafræðum, sem henni sýnist ekki alltaf fara saman. Í því tilliti segir hún (bls. 270) að ég hafi að nokkru leyti smíðað mér

eigin aðferð eða nálgun á grundvelli bæði eldri hefðar og nýrri viðhorfa. Hún fylgir þeirri aðferð kerfisbundið og með því kemur í ljós að aðferðin hentar ekki öllu efninu ... Aðferðin afhjúpar semsé takmarkanir sínar ...

Þetta eru stór orð miðað við þau rök sem til grundvallar liggja og mun ég koma nánar að þessu álitamáli í 2. lið svara minna.

Í inngangi *Úlfhams sögu* er rík áhersla lögð á hina skapandi hefð, þar sem sjónum er beint að samspili þeirra ólíku texta sem varðveita söguefnið. Í umfjöllun þessari styðst ég nokkuð við hugtakið „textatengsl“, sem andmælandi minn gerir athugasemd við, þar sem umrætt hugtak hefur um nokkurt skeið verið notað í bókmenntafræði sem þýðing á hugtakinu *intertextualité* (franska) eða *intertextuality* (enska). Með tilliti til þess er mér bent á að ég hefði mátt skilgreina hugtakið, eins og ég nota það, betur (sbr. bls. 267). Í inngangi *Úlfhams sögu* (bls. lxix) segir svo:

Hugtakið „textatengslafræði“ er því ekki notað í merkingunni „rittengslafræði“, sem nokkuð hefur verið stunduð, t.d. við útgáfu *Íslenzkra fornrita* og miðast við að draga fram allar hugsanlegar heimild-

ir sem söguhöfundur gat haft á borði sínu, heldur er einungis ætlunin að sýna fram á hvernig mismunandi útfærslur sama söguefnis tengjast innbyrðis.

Þótt skilgreining þessi sé vissulega stutt hlýtur hún að mega teljast skýr og ekki ætti að orka tvímælis á hvern hátt umrætt hugtak er notað. — Og þar sem hugtakið er skilgreint og notað innan textafræðilegrar umræðu, hljóta að vera hverfandi líkur á því að hugtakinu sé ruglað saman við notkun þess innan bókmenntafræði. Hugtakið „textatengsl“ er gegnsætt, og hér notað um tengsl texta. Hugsanlega gæti óheppilegur hugtakaárekstur átt sér stað, tækju textafræðingar að tileinka sér framangreint hugtak til æ meiri muna og án þess að skilgreina notkun þess. En taki menn að rannsaka tengsl texta á líkan hátt og hér hefur verið gert, hlýtur hugtakið ekki einungis að teljast heppilegt, heldur nauðsynlegt. Í þessu tilliti er vert að benda á að þýðing hugtaksins *intertextuality* með ‘textatengsl’ er ekki gegnsæ.

Í formála að *Úlfhams sögu* segir: „Í eftirfarandi útgáfu gefur að líta allar varðveittar gerðir Úlfhams sögu og Vargstakna ...“ Þetta telur andmælandi minn að standist ekki, þar sem uppskrift Jónasar Jónssonar, dyravarðar Alþingis, sé ekki meðal útgefina texta og spyr annars vegar hvers vegna endursköpun hans sé „ómerkilegri en aðrar eldri útfærslur“ og hins vegar hvort ekki þyki frétt næmt að „uppskrift Jónasar [sé] sú eina af prósagerðunum sem bætir erindum úr rímunum inn í textann“ (bls. 265).

Í inngangi er umrædd uppskrift nefnd A³, enda er hér tæpast um að ræða nýja gerð, og í stórum dráttum er þetta uppskrift eftir A¹; sem sagt: afbrigði Agerðar. Að vísu hefur skrifari breytt orðalagi sem nokkru nemur í þriðja kafla og byrjun þess fjórða, auk þess sem einstakar setningar eru felldar út, en öðrum bætt við, samkvæmt efni rímnanna, en að eigin sögn hefur Jónas haft Staðarhólsbók (S) nærtæka. Uppskrift Jónasar er m.ö.o. ekki ný gerð og það viðbótarefni sem hann sækir í rímnatextann getur varla talist nýsköpun. Hún er dagsett 27. desember 1884 og mun því að öllum líkindum gerð í Árnasafni í Kaupmannahöfn, þar sem S og AM 601 a 4to, handrit A¹, voru í vörslu. Í stuttu máli sagt: A³ er ungun texti; honum er steipt saman af alþýðufræðimanni sem situr við vinnu sína á handritasafni. Uppskriftin er ekki hluti af þeirri sagnahefð sem inngangur *Úlfhams sögu* snýst um og felst í viðtöku sagna fyrr á öldum, og sér í lagi rannsóknum á formbreytingum hennar; rímum og sagnauppskriftum eftir þeim. A³ er eftirrit sem vissulega hefur orðið fyrir nokkrum breytingum frá hendi skrifara, en breytingar hans mega teljast

ófrumlegar að því leyti að þær eru sóttar til rímnatextans. Þær örfáu breytingar sem rekja má til skrifarans sjálfs og skipt geta máli eru tíundaðar á bls. xxvi.

Eins og Svanhildur Óskarsdóttir bendir á er uppskrift Jónasar sú eina sem er aukin rímnæringum og spyr hún hvort slíkt þyki ekki fréttnæmt. Ég hlýt að svara spurningu hennar játandi, enda er þess getið á bls. xxvi, þar sem þau sjö erindi sem Jónas hefur valið viðeigandi staði innan uppskriftarinnar eru talin upp; annað efni handritsins er ennfremur rakið á bls. xxv. Það álitamál sem Svanhildur vekur máls á með athugasemdum sínum (bls. 265–266) er hins vegar ekki einfalt og ákvörðun mín um meðferð uppskriftarinnar hvorki „rétt“ né „röng“. Spurningin snýst um grundvallaratriði í varðveisluferli texta, eins og Jürg Glauser benti á hér að framan (bls. 247–248), og því er við hæfi að spyrja: Hvenær verður texti að gerð? Texta Jónasar mat ég svo að nóg væri að fjalla um þær örfáu breytingar sem máli skipta fyrir ferli Úlfhams sögu í stuttu máli á bls. xxvi. Hefðu breytingarnar gefið tilefni til ítarlegri umfjöllunar, hefði hún einfaldlega orðið ítarlegri. Umfjöllun um texta Jónasar í Lbs 3128 4to er því knöpp, en hið sama má einnig segja um umfjöllun uppskriftanna í Lbs 2033 4to (bls. xiv) og Lbs 1940 4to (bls. lxvi–lxvii og xciii) sem hvorar um sig fela í sér óverulegar breytingar.

2

Umfjöllun minni um einstök handrit, önnur en Staðarhólsbók — AM 604 4to (S), fylgir efnisyfirlit og af því má sjá með hvers konar efni umræddir textar standa. Andmælandi minn saknar sams konar yfirlits um efni S og telur að það hefði „bæði verið til samræmis og áhugavert fyrir lesendur að fá yfirlit um efni Staðarhólsbókar í kafla 2.1“ (bls. 261). Hér skal bent á þann reginmun að slíkt yfirlit er þegar prentað í útgefni bók sem vitnað er til í inngangi (bls. xxxi, nmgr. 36); efnisyfirlit annarra handrita hefur aftur á móti hvergi verið prentað áður. Ekki þótti ástæða til að endurtaka þessa upptalningu á efni S hér, en í nmgr. 37 eru taldar upp rímur sem gefnar hafa verið út eftir umræddu handriti, alls 24 rímnaflokkar af 33 (samantekt sem hvergi hefur birst áður). Andmælandi minn telur að þetta hefði engu að síður verið þarft, sérstaklega í ljósi þess hve rannsókn mín beinist að viðtökum rímnna og prósa. Hér skal á það bent að prósagerðir Úlfhams sögu verða ekki raktar til S, svo sem fram kemur í k. 3.2, og því er það spurning hvort annað efni S varpi nokkru ljósi á varðveislu efnisins.

Sambærileg krafa um að endurtaka efni eða umræðu sem þegar hefur birst

annars staðar kemur fram í ræðu Svanhildar Óskarsdóttur þar sem hún saknar fyllri umfjöllunar um skrif þeirra Jóns Helgasonar, Stefáns Karlssonar og Ólafs Halldórssonar um Staðarhólsbók. Hér telur hún vera úr ýmsu að moða; fróðleik sem ég hefði betur mátt skammta lesendum mínum af meira örlæti (bls. 261). Í ritgerð minni er látið nægja að greina frá niðurstöðum umræddra fræðimanna og vitna til viðeigandi heimilda (bls. xxxi–xxxiv). Almennt var gengið út frá þeirri reglu að forðast málalengingar og á það sérstaklega við um fróðleik sem áhugasamir lesendur geta hæglega nálgast annars staðar á grundvelli heimildatilvísana. Hér má líka hafa í huga að vinnubrögð þau sem andmælandi minn óskar eftir eru líkleg til að kalla á talsvert lengri inngang og að mínu mati, langdregnari að óþörfu.

Í sama anda er beðið um nákvæm rök þeirra Jóns og Ólafs fyrir aldursgreiningu Staðarhólsbókar (bls. 261–262). Hér gildir þó hið sama; lesendum ætti að nægja að lesa tilvitnuð rit þessara fræðimanna, þar sem umrædd aldursgreining er hvergi dregin í efa í ritgerð minni. Öðru máli gegndi ef aldursgreining handritsins væri véfengd og væri þá bæði sjálfsagt og nauðsynlegt að rekja röksemdir annarra fræðimanna, svo að á henni mætti byggja. Um það er einfaldlega ekki að ræða hér. Í framhaldi af þessari umræðu saknar andmælandi minn tilvísunar í heimild þar sem ég tel að sú venja skrifara Staðarhólsbókar að binda nafn Jesú efst á hverja síðu gæti einmitt styrkt aldursgreiningu handritsins, þ.e. að það sé skrifað um siðaskipti. Nefni ég í þessu sambandi að ekki muni hafa tíðkast að rita nafn Jesú á spássíur handrita fyrir þann tíma (um 1550), þótt nöfn dýrlinga komi víða fyrir með sama hætti. Mér er ekki kunnugt um að nokkur hafi birt rannsóknir af þessu tagi, en heimildamaður minn var Ólafur Halldórsson handritafræðingur (munnleg heimild).

Svanhildur Óskarsdóttir telur uppskrift mína á rímum og sögugerðum Úlfhams sögu mjög áreiðanlega og fellst á að þar sem okkur Finn Jónsson greinir á um lestur rímnatextans sé lestur minn yfirleitt betri (bls. 259). Þó nefnir hún tvö dæmi, þar sem ekki sé gott að sjá að lestur minn sé framför frá Finni: 'hrida' (FJ) > 'hirda' V 19.4 og 'heim' leiðrétt í 'hreinn' (FJ) > 'h(r)einn' I 20.3 (sbr. bls. xxxv). Umrædd erindi hljóða svo:

V 19

*Skötnvm huerfur skyia glod.
skiott hefur natt sinn tima.
huildar vitiar heidurs þiod.
en hirda vnda brima*

I 20

*Hennar briost er hartt sem steinn.
hun uar grimm sem uargar.
kemur af skogi kongurinn h(r)einn
kempur fylgia ei margar.*

Í fyrra tilvikinu er álitamál hvort band skuli leyst upp sem 'ri' eða 'ir'. Eins og fram kemur á bls. xliv er umrætt ták (hlykkjótt strik ofan línu) notað fyrir eftirfarandi hljóð og hljóðasambönd: *ri, ir, di, id, i, igi, ik, il, itt* og *ui*. Bandið eitt og sér sker því ekki úr um upplausnina. Hvað merkir þá umrætt vísuorð með leshætti Finns? Því er ekki gott að svara, enda fékk Finnur ekki botn í það sjálfur. Í rímnaorðabók hans er einungis eitt dæmi um umrætt orð, þ.e. *hriða* (sbr. 1926–28:185 — „sambærilegt“ dæmi sem Svanhildur bendir á er reyndar orðið *hríð*, sbr. sama heimild, bls. 186). Um það segir Finnur: „*U V, 19 er uforstæligt, stár máskje for hrjóða, der dog ikke er synderlig godt, det skulde bet. 'nedlægge'.*“ Lesháttur minn felur ekki einungis í sér merkingu með stuðning af öðrum dæmum, samkvæmt rímorðabókinni (sbr. *hirða*: 1926–28:171), heldur fær hann einnig stoð í leshætti AM Acc 22: 'hirder', svo sem fram kemur í lesháttaskrá neðst á blaðsíðu 27 í útgáfu minni á Vargstökum. Merkingin felst í því að menn *hirða sverð* sín að lokinni orrustu þeirri sem um ræðir.

Í síðara dæminu telur andmælandi minn að ég hafi farið óþarflega flókna leið við lesturinn og gerir þá ráð fyrir að leið Finns, sem les 'heim' og leiðréttir í 'hreinn' sé einfaldari. Ég tel þó að mun skynsamlegra sé að lesa umrætt orð (bandrétt: heī) 'h(r)einn' (hér læddist inn sú leiða villa að einungis seinna *n*-ið var skáletrað í uppskrift minni). Í AM 604 4to er alvanalegt að nefhljóðsbandið standi fyrir *nn*, svo sem um er rætt í nmgr. 58 og getur sú upplausn ekki talist flókin, heldur sjálf sögð og í fullu samræmi við upplausn annarra nefhljóðsbanda. Með tilliti til þess er eðlilegast að gera ráð fyrir að *r* hafi fallið niður hjá skrifara eða verið óskýrt í forriti hans, enda fær leshátturinn *hreinn* ekki einungis stuðning af rímorðinu *steinn* (I 20.1), heldur einnig AM Acc 22 sem hefur 'hreinn'.

Upplausn banda er enn til umræðu þegar andmælandi minn spyr hvort bragarhætti Vargstakna sé „fórnað á altari samræmis í frágangi“ (sbr. bls. 261). Í AM 604 h 4to er *-ur* endingin alla jafna falin í bandi. Sé hún hins vegar stafsett, er stoðhljóðið *u* oftast ekki skrifað og samkvæmt því er það prentað við upplausn banda í útgáfu Vargstakna. Hér hefur samræming við frágang textans verið höfð að leiðarljósi, svo sem jafnan hefur tíðkast við útgáfu miðaldarita. Í útgáfu sinni á Íslensku hómilíubókinni segir Andrea de Leeuw van Weenen: „Abbreviations are as much as possible expanded to fixed rule, even when this leads to a few irregular forms“ (1993:193). Þessi samræming við upplausn banda á jafnt við um ritun stoðhljóðs og annarra hljóða/hljóðasambanda, hvort sem er við útgáfur texta í bundnu máli eða óbundnu, enda

hafa aðrir útgefendur haft sama háttinn á, t.d. prentar Ólafur Halldórsson umrætt stoðhljóð í endingum í útgáfu sinni á *Íslenskum miðaldarímum* (1973–1975). Segja má að athugasemd andmælanda míns snúist í raun um að brjóta í bága við ríkjandi útgáfuhefð með því að gera útgefanda að e.k. bragtúlki. Ég tel hins vegar að í þessu tilfelli liggi það nær starfi útgefanda að búa textann vel og skilmerkilega í hendur þeim sem fást við bragfræði eða sýna bragnum sérlegan áhuga. — Og gæti ekki einmitt verið að bragfræðingum þætti útgefandi farinn að grípa fullmikið inn í textann með þeim vinnubrögðum sem Svanhildur mælir með? Ég gæti skilið athugasemdina ef stafsetning rímnanna hefði verið samræmd og upplausn banda hvergi sýnd, en hér kemur greinilega fram að stoðhljóðið er falið í bandi. Í k. 2.1.2 um styttingar og bönd í Staðarhólsbók geta lesendur svo séð nánar hvers konar band liggur að baki upplausninni (sbr. bls. xliii). Í þeirri textafræðilegu útgáfuhefð sem hér er tekið mið af hefur verið leitast við að túlka texta ekki um of, t.d. með því að samræma ekki stafsetningu. Hið sama má gilda um framangreint ágreiningsmál.

Ég vil þakka ummæli andmælanda míns þar sem hann telur umræðu mína um endursköpun Jóns Ólafssonar á Úlfhams sögu vel rökstudda og áhuga-verða (bls. 262). Umfjöllunin snýst um þær breytingar sem Jón gerði á Úlfhams sögu og tel ég að þær beri að sumu leyti vott um hugmyndir hans um hlutverk karla og kvenna og vera gerðar í uppeldissjónarmiði, þar sem handritið Kall 613 4to var ætlað ungrí heimasætu, Ragnheiði Einarsdóttur á Söndum. Andmælandi minn vitnar í inngang *Úlfhams sögu* á bls. lxiii, þar sem ég tel að áhugavert gæti verið að skoða handritið sem heild og athuga þar með hvort Úlfhams saga Jóns geti hugsanlega verið hluti af stærra verki, þar sem textar hafa verið lagaðir að hlutverki bókarinnar. Andmælandi telur þetta sérlega áhugavert og finnst að ég hefði „átt að gera veigameiri tilraun til að svara“ þessari spurningu, sem hefði „að sumu leyti orðið gjöfulli nálgun“ en sú aðferðafræði sem beitt er við handritakönnun (bls. 263). En þetta er þó tvennt ólíkt. Rannsókn á Kall 613 4to, hversu áhugaverð sem hún kann að vera, gæti aldrei komið í staðinn fyrir ítarlega rannsókn á Úlfhams sögu í því handriti (þ.e. þeirri sögu sem rannsóknin snýst um). Þar að auki er athugun af þessu tagi umfangsmikil og stærri en svo að hún rúmist í inngangi *Úlfhams sögu*, enda felur hún í sér samanburð á öllum öðrum sögum handritsins (11 talsins) við aðra varðveitta texta (sem eru fjölmargir). Þeim mun meira verk yrði að vinna slíka rannsókn þar sem umrætt handrit er óútgefið, en svo að efni þess mætti koma að notum við samanburðarrannsóknir, þyrfti fyrst að slá það inn á tölvutækt form (efni upp á rúmlega 400 þéttskrifaðar blaðsíður).

Skref í átt að nánari rannsókn hefur þegar verið stigið og kynnt á málþingi um menntun og uppeldi á 18. öld (Aðalheiður Guðmundsdóttir 2002). Frekari rannsókn bíður hins vegar betri tíma — og nægs. Umrædd athugasemd sver sig í ætt við athugasemdir 1. andmælanda, sem benti á nokkrar áhugaverðar leiðir til nálgunar (sbr. bls. 250). Afmörkun inngangs á borð við þann sem hér um ræðir felst hins vegar í því að velja, hafna og leggja línur, og eins og Svanhildur bendir á annars staðar þykir henni afmörkun mín skýr og verkefnið hæfilega umfangsmikið (bls. 257).

Handritasamanburður er margflókinn og skilar samkvæmt því mörgum niðurstöðum, sem dregnar eru saman í ættartré handrita. Þarna eru m.a. færð rök fyrir því að lausamálsgerðirnar styðjist allar við efni sem kemur úr glataðri frumgerð C-textans, svo sem sjá má í ættartrénu á bls. ciii. Hér telur andmælandi minn fyrirbyggjandi röksemdir ekki nógu sannfærandi og að gert sé meira úr líkindum A-gerðar við B- og C-gerð en efni standa til. Með því gerir Svanhildur ráð fyrir að sameiginleg einkenni A- og B-gerðar (þau sem ég ætla að sótt séu til *C-gerðar) mætti allt eins skýra „með sameiginlegu viðhorfi sagnamanna til efnis og notkunar þeirra á föstum formúlum“ (bls. 270).

Þessi möguleiki var að sjálfsögðu skoðaður, rétt eins og allar hugsanlegar leiðir um tengsl textanna. Í k. 3.3.2.2 á bls. xciv segir orðrétt:

Vafalaust mætti rekja sumt, ef ekki flest, af orðalagslíkingum A- og B-gerðar til formúlukennds orðfæris og þar með efast um sönnunargildi þeirra fyrir textatengslum.

Hér legg ég sem sagt upp með álíka möguleika og andmælandi minn bendir á. Hins vegar eru nokkur atriðið sem mér finnst mæla gegn þessari einföldu lausn.

1) Í fyrsta lagi er um að ræða nokkuð sterk lesbrigði sem sögugerðinar tvær hafa sameiginleg gagnvart öðrum textum; t.d. eru kapparnir Bölsóti og Snækollur nefndir víkingar, en berserkir í rímum, og bjarkir þær sem rímurnar segja frá verða að eikartjám í sögugerðunum. Að vísu getur hér verið um tilviljanir að ræða, enda dugar þetta ekki eitt og sér.

2) Í öðru lagi skera skil 5. og 6. kafla sig frá samsvarandi rímnaskilum, þ.e. þau eru færð eilítið aftar í báðum prósaogerðunum og skera sig þar með lítilsháttar frá öllum varðveittum rímnatextum. Andmælandi minn hefur fyrir því munnlega heimild að það sé einmitt eitt af einkennum formbreytinga (úr rímum í prósa) að skil milli kafla færast til með slíkum hætti og hér um ræðir (bls. 269). Þetta er í sjálfu sér ekki ósennlegt, en umrædd kaflaskil þykja mér engu

að síður benda til tengsla af einhverju tagi, þar sem ekki verður séð að hin nýju skil hæfi efninu betur (þótt segja megi að þau hæfi efninu allt eins vel). Þar að auki mætti kalla það allmikla tilviljun ef prósa höfundarnir tveir hefðu verið svo samtaka um að hreyfa við einmitt umræddum kaflaskilum (og engum öðrum) án sameiginlegrar fyrirmyndar.

3) Í þriðja lagi fela A- og C-gerð í sér sams konar frávik við sögulok, þar sem rímurnar geta þess að fernar dyr finnist á Varnarhaugi hverja nótt (VI 34.1–2). Í samræmi við það segir höfundur B-gerðar að haugurinn opnist hverja nótt með fernum dyrum (bls. 59.11). Í A- og C-gerð er haugbrotið hins vegar talsvert erfiðara, þar sem menn þurfa nú að hafa fyrir því að *brjóta* á hauginn fernar dyr (bls. 59.2 og 59.23–24). Auk þessa fela B- og C-gerð í sér annars konar sameiginleg frávik sem rekja má til misskilnings tiltekinna kenningar úr rímnatextanum (sbr. bls. xcix). A- og B-gerð, hvor í sínu lagi, hljóta því að sækja fyrirmynd sína í hina baklægu *C-gerð.

4) Síðast en ekki síst eru orðalagslíkingar A- og B-gerðar í heild sinni (með öllum möguleikum, þ.e. AB]RímurC, ABC]Rímur, ABRímur]C og ABC Rímur) það *fyrirferðamiklar* að þær hljóta að styðja tilgátu um baklæga sögu-gerð enn frekar. Andmælanda mínum hefur láðst að taka tillit til þessa mikilvæga þáttar.

Það verður því að teljast líklegt að þennan augljósa skyldleika gerðanna tveggja, sem ekki verður rakinn til rímnatextans, megi rekja til glataðrar sögu sem mun hafa falið í sér sameiginlega leshætti og kaflaskil prósa-gerðanna. En þrátt fyrir þessi augljósu líkindi A- og B-gerðar telur andmælandi minni engin „knýjandi rök til þess að álíta að höfundur A-gerðar hafi haft neitt fyrir sér annað en rímurnar“ (bls. 269) og skoðunum sínum til sönnunar vitnar hann í framangreindar breytingar við lok Úlfhams sögu, sem og í eftirfarandi athugasemd mína í inngangi (bls. cviii–cix):

Misskilning við lok sögunnar má að einhverju leyti rekja til *C-gerðar (sjá k. 3.3.3), en m.t.t. þess að höfundur A-gerðar styðst einnig við rímurnar, mætti jafnvel álykta sem svo að skilningi hans á skáldamáli þeirra hafi verið ábótavant. Vafalaust mætti líka kenna óvandvirkni eða fljótfærni um ...

Í inngangi mínum lýkur málsgreininni svo: „... því að umræddur rímnakaflí, u.þ.b. VI 40–45, er hvorki strembnari en aðrir hlutar, né torskilinn yfirleitt með vandlegum lestri“.

Getur þetta tvennt ekki farið saman? Höfundur A-gerðar fer eftir *C-gerð

Þegar hann ákveður að láta hersinguna brjótast inn í hauginn, og hefur þá líklega jafnframt sést yfir að í rímunum eru dyrnar umræddu þegar opnar. En hvernig sem því er háttað er staðreyndin sú að lesháttur rímnanna hefur farið fram hjá honum, á meðan texta hans ber saman við C-gerð. Lausn Svanhildar felst í að líta á A-gerð út frá sjónarhóli „nýju flólógíunnar“ og skýra framan- greind líkindi með sameiginlegu viðhorfi sagnamanna. En hvað með sameiginlega leshætti, sbr. fjórða lið hér að framan? — ég tel nauðsynlegt að taka tillit til þeirra líka. Með þessu er ég ekki að segja að hugmyndir Svanhildar séu úr lausu lofti gripnar, en á hinn bóginn finnst mér ekki laust við að þær feli í sér eilíftið of fögur fyrirheit um lausnir „nýrra“ hugmynda.

Framangreindar aðfinnslur um hvort rekja megi A-gerð að hluta til hinnar baklægu *C-gerðar eða ekki standa engan veginn undir þeim orðum andmælanda míns að samanburðaraðferðin henti A-gerð ekki vel og afhjúpi þar með takmarkanir sínar (sbr. tilvitnun í 1. hluta hér að framan). Hér þarf meira til.

3

Andmælandi minn gerir nokkrar athugasemdir varðandi frágang ritsins og telur m.a. að sá háttur minn að prenta fæðingar- og dánarár fræðimanna sé sérkennilegur og hefði verið „þægilegra“ m.t.t. lesenda að sýna „hvenær það rit birtist sem vísað er til“ (bls. 258). Hér kemur tvennt til. Í fyrsta lagi valdi ég að styðjast við svonefnt MLA-tilvísanakerfi, sem einkennist af því að tilvísanir eru hafðar í neðanmálgreinum, en ekki innan sviga í meginmáli. Samkvæmt þessari aðferð er vitnað til höfundar, titils og blaðsíðutals neðanmáls. Ég tel að þetta kerfi henti riti mínu mun betur en hið svonefnda APA-kerfi, þar sem vitnað er í höfund, útgáfuár tiltekens rits og blaðsíðutal innan sviga (sbr. Gibaldi og Achtert 1988 og Einar Guðmundsson og Júlíus K. Björnsson 1995: 69–78). Það getur verið gott að grípa til neðanmálgreina þegar þörf er á að dýpka umfjöllunina með umræðu sem ekki á með góðu móti heima í meginmáli, — eða myndi a.m.k. oft á tíðum hafa slæm áhrif á samhengi textans. Í inngangi *Úlfhams sögu* hefur þessi leið óspart verið notuð; neðanmálgreinar eru því algengar og viðbótarupplýsingum gjarnan bætt aftan við heimildatilvísanir. Sjálfri þykir mér betra að lesa texta án svigatilvísana, séu þær fyrirferðamiklar, og þ.a.l. þótti mér fara betur á því að hafa tilvísanir neðanmáls og innan um aðrar neðanmálgreinar, sem hvort eð er fylgja textanum.

Samkvæmt MLA-kerfinu er ekki getið um útgáfuár rita í tilvísunum. Hins vegar get ég um fæðingar- og dánarár fræðimanna innan sviga, sem mér þótti

reyndar alveg nauðsynlegt. Efni ritsins samkvæmt vitna ég til fræðimanna og viðhorfa langt aftur í aldir, en þegar kenningar einstakra manna eru skoðaðar og settar í stærra sambengi, getur það skipt miklu máli hvenær viðkomandi kenningasmiður eða fræðimaður var uppi. Þetta dýpkar sýn okkar á viðfangs-efnið og við skiljum viðhorf manna betur m.t.t. þess hvort þeir voru uppi á 18., 19. eða 20. öld. Með 20. aldar fræðimenn getur það jafnvel skipt máli hvort þeir voru að störfum á fyrri hluta aldarinnar eða hvort um samtímamenn er að ræða, því að viðhorf manna fylgja óneitanlega ákveðnum tíðaranda. Elstu fræðimenn sem ég vitna til eru fæddir í kringum Kristsburð, en sá yngsti á 8. áratug liðinnar aldar. Sjálf hef ég dáðst að fólki sem leggur á sig þessa ósjálf-sögðu upplýsingaþjónustu og gerir mér, sem lesanda, kleift að staðsetja mig í réttum tíðaranda hverju sinni.

Aðferðin er þó ekki gallalaus, eins og andmælandi minn benti á, og kemur til af því að gert er ráð fyrir að megintexti, þ.e. texti án neðanmálsgreina, geti staðið og fallið með sjálfum sér og að lesendur geti látið nægja að lesa þann texta. Sú umfjöllun sem fram fer í neðanmálsgreinum er hins vegar oftast en ekki hugsuð sem ítarefni fyrir þá sem vilja vita enn meira. Upphaflega ákvað ég því að láta nægja að setja ártöl við menn sem voru nefndir í meginmáli og miðaði við að þær upplýsingar kæmu fram í fyrsta skipti sem hver maður væri nefndur. Eftir nánari umhugsun snerist mér hugur og þótti mér þessi aðferð jafn mikilvæg neðanmáls sem í meginmáli. Þá stóð ég hins vegar frammi fyrir „tæknilegu vandamáli“. Átti ég halda fyrrnefndri reglu og skeyta ártalinu aftan við viðkomandi fyrst þegar nafn hans birtist, þótt það væri í neðanmálsgrein? Hvað þá með það sjónarmið að megintextinn ætti að geta staðið einn og sér? Eftir nokkrar vangaveltur ákvað ég að láta meginmálið ráða ferðinni, skeyta ártalinu aftan við nafn þegar það kemur þar fyrst fyrir, jafnvel þótt sama nafn hefði áður komið fyrir í neðanmálsgrein. Mönnum sem einungis eru nefndir neðanmáls fylgja að sjálfsögðu ártöl við fyrstu tilvitnun.

En þá að alvarlegri athugasemdum. Andmælandi minn fullyrðir að stundum séu þeir annmarkar á heimildatilvísun að vitnað sé til handbóka eða eftirheimilda, „þar sem gera verður þær kröfur að vísað sé til frumheimilda“ (bls. 258). Þessu til stuðnings fylgja tvö dæmi. Í fyrra tilvikinu vitna ég í handritaskrá Kálunds (*KatAM* I:713) þar sem ég tel upp efni AM 561 4to, auk þess sem ég get um athugasgrein Árna Magnússonar í sama vetfangi (hún er prentuð aftan við handritslýsingu Kálunds á sömu blaðsíðu). Umrædd athugasgrein er ennfremur prentuð í *Arne Magnussons i AM 435 A–B, 4to indelholdte håndskriftfortegnelser* (bls. 27) og telur andmælandi minn að eðlilegra hefði verið að vitna í það rit. Hins vegar er sú klausa, sem vitnað er til, ekki einungis

efnislega eins upp tekin í báðum ritunum, heldur einnig af sama manni, Kr. Kålund. Þar að auki er hún prentuð 20 árum fyrir í handritaskrá hans, þeirri heimild sem ég vísa til. Gerir það tilvísun í síðarnefnda ritið ekki óþarfa, þrátt fyrir „venju“?

Hitt dæmið sem ég fæ bággt fyrir er að geta þess, á bls. clxxxvii, að elsta fullmótaða varúlfasagan sé varðveitt innan skáldsögunnar Satýrikon, en vitna svo ekki til bókarinnar sjálftrar í þýðingu, heldur fræðirits um varúlfsminnið, þar sem fjallað er um hana (sbr. nmgr. 283, sbr. andmæli bls. 258). Hér er hvergi um að ræða beinar tilvitnanir í umrædda sögu, heldur er einungis fjallað um hana sem forna, þekktu skáldsögu og þótti mér við hæfi að vitna til umfjöllunar um ritið, þar sem efni hennar er sett í samhengi við efni umrædds kafla, þ.e. varúlfsminnið. Ég get vel fallist á að aukatilvísun, lesendum til frekari fróðleiks, um að tiltekið rit fengist nú í íslenskri þýðingu hefði verið til bóta. En að nefna þetta „bagalegt dæmi“ um tilvísun í eftirheimild held ég að sé fullmikið sagt.

Undir athugasemdir um frágang falla aðfinnslur um framsetningu, sem andmælandi minn telur að geti verið óskýr eða ruglandi (bls. 263). Sem dæmi um slíkt nefnir hann eftirfarandi klausu úr stafsetningarlýsingu AM 601 a 4to á bls. li:

Broddur eða depill yfir /y/ kemur aldrei fyrir, enda er táknið sjaldgæft. Þess í stað er ýmist notað *i* eða *j*: ‘vargynja’ 43.4; ‘mei’ 53.6; ‘mejun/e’ 60.5. Hér er afkringingin því greinilega löngu um garð gengin.⁴

Fyrst er bent á setninguna „Broddur eða depill yfir /y/ kemur aldrei fyrir, enda er táknið sjaldgæft.“ Spurt er: „Hvaða tákni er hér átt við? brodd, depil eða *y* með broddi eða *y* með depli?“ (bls. 263). Nú er tiltekin klausa undir fyrirsögninni „Sérhljóðar“, og má þá teljast líklegt að verið sé að tala um /y/ og varla er átt við að *y* með broddi eða *y* með depli séu sjaldgæf, því að í setningunni felst að þau koma alls ekki fyrir. Í framhaldi fyrrgreindar setningar segir: „Þess í stað er ýmist notað *i* eða *j*: ... Hér er afkringingin því greinilega löngu um garð gengin.“ Hér bendir andmælandi minn á að þetta hljómi

eins og öll kringd hljóð í íslensku hafi afkringst, að ein allsherjar afkringing hafi gengið yfir. Svo er þó vitaskuld ekki; hér er um afkringingu /y/ að ræða og það ber að taka fram.

⁴ Aðeins eitt dæmi finnst um *ey*, en þar er *y* leiðrétt úr *i* (af Árna Magnússyni).

Að sjálfsgöðu er hér um afkringingu /y/ að ræða. Umfjöllun um /y/ er afmörkuð með greinaskilum og orðin „[h]ér er afkringingin“ gætu bókstaflega ekki átt við um annan sérhljóða, hvað þá allsherjar afkringingu.⁵ Setningunni fylgir þar að auki neðanmálsgrein, þar sem enn frekar má sjá að verið er að tala um /y/ og ekkert annað. Ofangreindar setningar geta varla talist góð dæmi um ruglandi og óskýrt orðalag.

Annað dæmi um ruglandi í framsetningu að sögn Svanhildar Óskarsdóttur (bls. 264) er eftirfarandi klausa um skrift AM 601 a 4to á bls. lii–liii):

Handritið er skrifað með nýgotneskri léttiskrift, eldri gerð, en þó er skrifað hálfsett. Þessi skrift ruddi sér til rúms á Norðurlöndum á 16. öld (sbr. Björn K. Þórólfsson: 139; Kroman: 29 og 33). Skriftin er engu að síður nauðalík fljótaskrift sem barst til Íslands á fyrri hluta 17. aldar og var orðin ráðandi um 1700 (Björn K. Þórólfsson: 141–143).

Andmælandi minn telur að hér standi lesandi á gati og geti vart áttað sig á því hvort handritið sé með nýgotneskri léttiskrift, eldri gerð, eða fljótaskrift. Ekki telur hann málið auðveldast þegar klausan er borin saman við lýsingu á skrift Kall 613 4to, sem „er sögð hefðbundin, nýgotnesk léttiskrift, þ.e.a.s. fljótaskrift“ (bls. lix). En liggur ekki í augum uppi að ...

- a) AM 601 a 4to er skrifað með *nýgotneskri léttiskrift, eldri gerð, þó hálfsett?*
- b) að skriftin er engu að síður lík *fljótaskrift?*
- c) að Kall 613 4to er skrifað með *fljótaskrift* (sem er það sama og *hefðbundin, nýgotnesk léttiskrift*, — þ.e. hvorki eldri gerð né hálfsett)?

Eftirfarandi prentvillur hafa fundist í bók minni og komu þær m.a. í ljós við yfirllestur Svanhildar Óskarsdóttur.

Inngangur:

- Bls. vi.12: úgáfa, *rét:* útgáfa.
- Bls. viii.16 og lxii.5: Úfhams, *rét:* Úlfhams.
- Bls. xix, nmgr. 13: Stepens *rét:* Stephens.
- Bls. xxxii, nmgr. 42: fegða, *rét:* feðga.
- Bls. li.7: 7r8, *rét:* 7r7.
- Bls. li.18: 60.5, *rét:* 60.3.
- Bls. lxiv, nmgr. 119: á Tjaldanesi, *rét:* í Tjaldanesi.
- Bls. cxxx.28: 5. sögur, *rét:* 5 sögur.
- Bls. cxlv.16: morgunn, *rét:* morgun.

⁵ Afkringing á y, ý og ey er þekkt fyrirbæri, þótt afkinging á ø og ö hafi líka átt sér stað; hér er því greinilega átt við afkringingu á /y/.

- Bls. clviii.13: fornhetjum-, *rétt*: fornhetjum.
 Bls. clxxxi.13: ýmslu, *rétt*: ýmsu.
 Bls. clxxxix, nmgr. 289: Hrófs, *rétt*: Hrolfs.
 Bls. cxcv.3: kristniboði, *rétt*: kristniboð.
 Bls. cxcv, nmgr. 311: 20. öld, *rétt*: 19. öld.
 Bls. cci, nmgr. 325: laga, *rétt*: saga.
 Bls. ccxix.33: nokkurar, *rétt*: nokkurrar.
 Bls. ccxxvi.7: konum, *rétt*: honum.
 Bls. ccxli.13: tefldar, *rétt*: tefldrar.
 Bls. ccxlvii.22: fljótarskriftarstíls, *rétt*: fljótaskriftarstíls.

Vargstökur:

- I 20.3: h⟨r⟩einn, *rétt*: h⟨r⟩einn
 III 18.1 og IV 38.3: en, *rétt*: enn

Ég vil að lokum þakka Svanhildi Óskarsdóttur andmæli sín og ábendingar. Því ber ekki að neita að stundum þótti mér fullsterkt til orða tekið miðað við tilfni, og vonast því til að svör mín hér að framan hafi í nokkru orðið til að milda annars ágætt álit, enda mega athugasemdirnar flestar heita álitamál.

HEIMILDIR

- Aðalheiður Guðmundsdóttir. 2001. Um berserki, berserksgang og *amanita muscaria*. *Skírnir* 175(2):317–353.
- Aðalheiður Guðmundsdóttir. 2002. Barnshugur við bók – um uppeldishugmyndir Jóns Ólafssonar. Óprentaður fyrirlestur haldinn í Reykjavík, 27. apríl. [Væntanlegur í *Vefni*. Tímariti Félags um átjándu aldar fræði. <http://www.bok.hi.is/vefni/>.]
- Almqvist, Bo. 1994. Fípan fagra och Drósin á Girtlandi. *Fróðskaparrit* 42:85–102.
- Almqvist, Bo. 1996. Gaelic/Norse folklore contacts. Some reflections on their scope and character. *Irland und Europa im früheren Mittelalter*, bls. 139–172. Ritstj. Próinséas Ní Chatháin og Michael Richter. Klett-Cotta.
- Arne Magnussons i AM. 435 A–B, 4to indeholdte håndskriftfortegnelser med to tillæg. [Útg. Kr. Kålund.] Kommissionen for det Arnamagnæanske Legat, København, 1909.
- Björn K. Þórólfsson. 1934. *Rímur fyrir 1600*. Safn fræðafjlagsins um Ísland og Íslendinga IX. Hið íslenska fræðafjelag, Kaupmannahöfn.
- Björn K. Þórólfsson. 1950. Nokkur orð um íslenzkt skrifletur. *Landsbókasafn Íslands*. Árbók 1948–1949, bls. 116–152. Reykjavík.
- Bruford, Alan. 1966. Gaelic Folktales and Mediaeval Romances. *Béaloides*. The Journal of the Folklore of Ireland Society 34.
- Camden's Britannia 1695*. A Facsimile of the 1695 edition. Útg. Edmund Gibson. David & Charles Reprints, Devon, 1971.
- Cross, Tom Peete. 1952. *Motif-Index of Early Irish Literature*. Indiana University Publications – Folklore Series No. 7. Bloomington.

- Einar Guðmundsson og Júlíus K. Björnsson. 1995. *Handbók sálfræðiritsins*. Sálfræðingafélag Íslands, Reykjavík.
- Finnur Jónsson. 1926–1928. *Ordbog til de af Samfund til udg. af gml. nord. litteratur udgivne rímur samt til de af dr. O. Jiriczek udgivne Bósarimur*. STUAGNL LI. København.
- Gibaldi, Joseph og Walter S. Achtert. 1988. *MLA Handbook for Writers of Research Papers*. [3. útg.] The Modern Language Association of America, New York.
- Greetham, D. C. 1994. *Textual Scholarship*. An Introduction. Garland Reference Library of the Humanities, vol. 1417. Garland Publishing, New York – London.
- Holbek, Bengt. 1987. *Interpretation of Fairy Tales*. FF Communications, No. 239. Academia Scientiarum Fennica, Helsinki.
- Jón Helgason. 1932. Nokkur íslensk handrit frá 16. öld. *Skírnir* 106:143–168.
- KatAM = Katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling*. I–II. [Útg. Kr. Kálund.] Kommissionen for det Arnamagnæanske Legat, København, 1889–1894.
- Kroman, E. 1975. *Skriftens historie i Danmark fra reformationen til nutiden*. Dansk historisk fællesforening, Viborg.
- Larminie, William. 1898. *West Irish Folk-tales and Romances*. Elliot Stock, London.
- de Leeuw van Weenen, Andrea (útg.). 1993. *The Icelandic Homily Book*. Perg. 15 4° in the Royal Library, Stockholm. Íslensk handrit. Icelandic Manuscripts. Series in Quarto III. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík.
- Ólafur Halldórsson. 1966. *Helgafellsbækur fornar*. Studia Islandica 24. Heimspeki-deild Háskóla Íslands og Bókaútgáfa Menningarsjóðs, Reykjavík.
- Ólafur Halldórsson (útg.). 1973–1975. *Íslenskar miðaldarímur* I–IV. Rit 3–6. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík.
- Páll Skúlason. 1981. Nokkur hugtök og úrlausnarefni í túlkunarfræði. *Mál og túlkun*. Safn ritgerða um mannleg fræði með forspjalli eftir Pál Skúlason, bls. 175–200. Hið íslenska bókmenntafélag. Reykjavík.
- Reinhard, John R. og Vernan E. Hull. 1936. Bran and Sceolang. *Speculum* 11:42–58.
- Rímnasafn*. 1905–1922. Útg. Finnur Jónsson. STUAGNL XXXV. København.
- Stefán Karlsson. 1970. Ritun Reykjarfjarðarbókar. Excursus: Bókagerð bænda. *Opuscula*. IV, bls. 120–140. Bibliotheca Arnamagnæana. XXX. Ejnar Munksgaard, København.
- Summers, Montague. 1934. *The Werewolf*. E. P. Dutton & Company, New York.
- Vésteinn Ólason. 1998. *Samræður við söguöld*. Frásagnarlist Íslendingasagna og fortíðarmynd. Heimskringla – Háskólaforlag Máls og menningar, Reykjavík.
- Viðar Hreinsson. 1994. Ritdómur um *Fortælling og ære i islændingesagaerne* eftir Preben Meulengracht Sørensen. *Skáldskaparmál* 3:232–241.
- The Voyage of Bran Son of Febal to the Land of the Living*. I. Útg. Kuno Meyer. London, 1895.

Adalheiður Guðmundsdóttir
Hjarðarhaga 54
107 Reykjavík
adalh@am.hi.is